

НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ В ПАРЕМІЯХ: ПРАГМАТИКА МОВЧАННЯ

ТЕТЯНА ОСІПОВА

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
Харків — Україна

KOMUNIKACJA NIEWERBALNA W PAREMIACH: PRAGMATYKA MILCZENIA

TETIANA OSIPOWA

Charkowski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Hryhorija Skoworody,
Charków — Ukraina

STRESZCZENIE. Pragmatyka milczenia jest nierozdzielnie powiązana z pragmatyką mówienia. W paremiach, jako jednostkach komunikacji językowej, milczenie rozpatrywane jest jako zerowy akt procesu mówienia. W artykule przeanalizowane zostały parametry komunikacji niewerbalnej motywujące zachowanie komunikacyjne człowieka.

NON-VERBAL COMMUNICATION IN PAREMIA: PRAGMATICS OF BEING SILENT

TETIANA OSIPOVA

Kharkiv H. S. Skovoroda National Pedagogical University, Kharkiv — Ukraine

ABSTRACT. The pragmatics of being silent is closely connected with the pragmatics of speech. Paremia as a non-communicative unit represents silence as a zero speech act. The article focuses on the analysis of parameters of non-verbal communication that motivate behaviour of a person.

Невербальна комунікація відіграє чи не найважливішу роль у комунікації загалом. Відомо, що приблизно 55% повідомлень сприймають через вираз обличчя, пози, жести; близько 35% — через інтонацію й модуляції голосу, і лише до 10% — залишається словам, що їх сприймає одержувач інформації.

Дослідження семантичних, прагматичних і синтаксичних зв'язків між невербальними й вербальними одиницями, а також особливостей їхнього функціонування в процесі спілкування є предметом уваги сучасних учених, зокрема таких, як М. Адріанов (проблема стратегічної обробки паралінгвістичного дискурсу), О. Асмолов (інформаційно-комунікативні властивості комунікації — кінесика, міміка, жести, пантоміміка), О. Бодальов (психологічні особливості сприйняття та взаєморозуміння), Г. Крейдлін (невербальна семіотика), В. Лабунська (соціальна перцепція невербальних засобів спілкування, що оформлюють індивідуальні, конкретно-чуттєві дії та вчинки людини) та інші. Загальні програми і способи людської поведінки висвітлювали у своїх працях П. Екман, К. Пайк, А. Піз, Е. Холл, А. Фрізен.

Мовчання — це паралінгвістичний засіб, що виражає певні смисли в комунікації й репрезентує стратегії мовлення. За визначенням Н. Арутюнової, „кон-

цепт мовчання формується на тлі поняття мовлення і є вторинним щодо нього¹. Відповідно, прагматика мовчання формується на тлі прагматики мовлення. Семантику й прагматику мовчання досліджували Н. Арутюнова, К. Богданов, Г. Почепцов. У лінгвістично-правових студіях Т. Космеда зазначає, що категорія мовчання недостатньо вивчена на сьогодні, аналізуючи цю проблему, бажано враховувати всі сфери людської діяльності². Отже, без взаємодії невербальної діяльності з вербальною неможливо моделювати комунікативну систему й власне мисленнєвий процес.

Соціальна природа невербальної комунікації зумовлює формування комунікативної компетенції індивідуума в соціумі. „Невербальна поведінка — це зовнішня форма існування та виявлення психічного світу особистості. У зв'язку з цим аналіз структури, змісту індивідуальної невербальної поведінки — це ще один із засобів діагностики рівня розвитку особистості як суб'єкта спілкування”³.

Загальні моделі поведінки пов'язані з національно-культурними традиціями й стереотипами в певному мовному колективі, що віддзеркалюються зокрема й у фразеологічному фонді українців. Паремії як мовні категорії фіксують надбання соціально-культурного досвіду народу, а як категорії мовленнєві — є засобом передачі колективної інформації, ефективної реалізації комунікативних завдань у відповідних контекстах і ситуаціях. Отже, паремії дають можливість вивчити основні параметри комунікації крізь їхню призму.

Паремії використовують у комунікації як такі одиниці, що здійснюють певні прагматичні функції, впливаючи або скеровуючи поведінку учасників спілкування, зокрема й засобами застосування стратегії мовчання.

Актуальність цієї наукової розвідки — у з'ясуванні прагматичних чинників, що детермінують комунікативну поведінку людини, пов'язану з мовчанням як невербальною комунікативною дією в процесі комунікації.

Мовна й комунікативна компетенція передусім залежить від стереотипів, штампів, кліше, якими володіє мовна особистість. Стереотипи належать свідомості, а в мовленні вони виявляються у вигляді словесних штампів, кліше, зокрема фразеологізмів, прислів'їв, приказок, формуючи своєрідне „фразеологічне мислення” (термін Ю. Шевельова).

Невербальні компоненти комунікації, як відомо, є складовою комунікативних процесів поряд із вербальною або автономно від неї (можуть супроводжувати вербальну дію або ж цілком заміщати її). У кожному з варіантів невербальні компоненти — закодована інформація, яку мовець намагається транслювати або підсвідомо виявляє в процесі комунікації. Невербальні засоби, як зазначають фахівці, мають певні переваги перед вербальними: „їх сприймають безпосередньо, а тому вони й сильніше впливають, незважаючи на свою короткотривалість; вони передають найтонші відтінки ставлення до довкілля, оцінюють, виражають емоції”⁴. Філософи пов'язують переваги мовчання над говорінням із поняттями Ego і Alter Ego. „Мова Ego, як зауважують психоло-

¹ Н. Д. Арутюнова, *Молчание: контексты употребления*, [в:] ее же, *Логический анализ языка. Язык речевых действий*, Москва 1994, с. 106.

² Див.: Т. А. Космеда, *Прагматика мовчання крізь аксіологічну призму (сфера судочинства)*, [в:] „Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского”, сер. „Филология”, Симферополь 2005, т. 18 (57), № 1, с. 145.

³ В. А. Лабунская, *Невербальное поведение: (Социально-перцептивный подход)*, Ростов 1986, с. 5.

⁴ В. П. Конечкая, *Социология коммуникации*, Москва 1997, с. 76.

ги, це діяльність нашого безконтрольного мозку, що безперервно „розмовляє”, переважно засуджує, критикує, оцінює, накладаючи висловлене на шкалу оцінки з ординатами „схвально / несхвально”, „добре / погано”, „задовільно / незадовільно”, „корисно / некорисно”, „гарно / негарно” і под. Лише моменти, коли мозок мовчить, є моментами чинності нашого Ego: саме в ці моменти особистість є сама собою, вона стає Вищим Ego, Вищим Розумом”⁵.

У річищі функціональної прагматики на рівні комунікації й комунікативної поведінки проблема мовчання репрезентована як така, що має психологічну природу й спрямована на партнера з комунікації або становить стратегію мовця в певній комунікативній ситуації, зумовленій контекстом або стереотипом мислення. Розрізняють інтенційне та неінтенційне (навмисне й ненавмисне) мовчання (Д. Керзон), комунікативно незначне й комунікативно значуще (В. Богданов)⁶, мовчання „мовця” і мовчання „слухача” (О. Носова)⁷ тощо. Різномасштабність сучасної термінології, що стосується зазначеної проблематики, зумовлює подальше розширення сфери вивчення вказаної комунікативної дії, „омовленої” зокрема й паремійними текстами.

Характеризуючи видовий комплекс паремійного жанру, І. Франко визначає паремії як моральні, філософські судження, життєві правила, певні стереотипні особисті рефлексії, вислови загальнолюдських почувань⁸, що певною мірою репрезентує прагматичний чинник акту мовчання в мовленні різних етносів, оскільки ця проблема в комунікації є загальнофілософською й простежується в паремійних фондах різних народів.

Під мінімальною одиницею спілкування, що забезпечує мовленнєву дію, розуміють дію, яку здійснює мовець у певній ситуації в межах відповідної тематичної обумовленості⁹. Паремії, вжиті у мовленнєвому контексті, скеровані на реалізацію зазначеної мовцем комунікативної мети засобом певних комунікативних стратегій. Таким чином, паремії відповідають параметрам, що визначають мовленнєвий акт як елементарну комунікативну одиницю (*локуція, ілокуція, перлокуція*).

Зважаючи на прагматичний чинник, мовчання кваліфікують як нульовий мовленнєвий акт, що може заміщати вербальну комунікацію й репрезентувати певні комунікативні стратегії мовця. О. Іссерс до загальних стратегій залучає такі, як умовляння, комплімент, оцінку, похвалу, обурення, зауваження, натяк, образ, аргументацію та ін.¹⁰, що водночас є і способами реалізації комунікативної мети, тобто *мовленнєвими жанрами*.

Паремії з компонентом мовчання входять до фразеологічних фондів різних етносів і мають переважно денотацію цього концепту, виконуючи „успіхотворчу” функцію. Як зазначає Т. Космеда, „у мовній свідомості слов’ян „мов-

⁵ Т. А. Космеда, *Ego і Alter Ego у парадигмі сучасних гуманітарних знань*, [в:] „Мова. Культура. Взаєморозуміння”, Дрогобич 2011, вип. 1, с. 85–86.

⁶ Л. Р. Безуглая, *Значимое молчание в системе прагматической коммуникации*, [в:] „Вісник ХНУ” 2004, № 636, с. 47.

⁷ О. Е. Носова *Стратегические ресурсы молчания*, [в:] „Вестник Челябинского гос. ун-та”, 2009, № 13 (151), вып. 31, с. 90–91.

⁸ *З фольклористичної спадщини Івана Франка. Недрукована передмова до збірки прислів’їв*, Підготовка до друку, переклад і вступна замітка О. Дея, [в:] „Народна творчість та етнографія”, 1963, № 2, с. 95.

⁹ Див.: Н. Мухина, *Коммуникативно-прагматический подход к исследованию феномена цели в процессе организации речевой деятельности*: дис. канд. филол. наук, Уфа 2004.

¹⁰ Див.: О. С. Иссерс, *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи*, Москва 2002.

чання” асоціюється з добром, із позитивним”¹¹. В українській пареміології мовчання визначають як важливий чинник успішності комунікації, що репрезентовано у формі приписів, правил, керівництва до дії, порівн.: *Знаєш — кажи, не знаєш — мовчи* (укр.), *Їж пиріг із грибами та держи язик за зубами* (укр.), а також заборони говорити: *Мовчи та потакуй* (укр.), *Мовчи, коли письма не знаєш* (укр.). Українським пареміям властива така характеристика, як додаткова аргументація, що дещо нівелює категоричність висловлення, порівн.: *Мовчи, язичку, будеш їсти плотвичку* (укр.) *Не говори пишно, аби на зле не вийшло* (укр.).

Категоричні приписні висловлювання віднаходимо в пареміях європейських народів і мешканців Сходу, порівн.: *Рот тримай стулений, а очі розплющені* (англ.), *Що почувши, те й кажи, а що побачиши, про те мовчи* (афг.), *Пишов у гості до риб, мовчи, як вони* (афг.). *Збіднів — не розповідай про колишнє багатство, постарів — не говори про колишню силу* (монг.), але в багатьох культурах вони репрезентують усталені закономірності, порівн.: *Промовчиши, у клопіт не вскопиши* (гр.), *Чужі уста мовчати не примусиши* (фр.).

Не завжди мовчання оцінюють як позитив, що зумовлено комунікативним досвідом етносу; паремії виокремлюють й узагальнюють типові комунікативні ситуації і встановлюють певні тенденції розвитку комунікації, порівн.: *Мовчатимеш — заріють* (гр.), *Говоритимеш багато — вважатимуть балакуном, мовчатимеш — вважатимуть гордівником* (монг.), *Коли мовчать люди, говорить каміння* (євр.). Паремії окреслюють комунікативні стратегії і тактики в конкретній комунікативній ситуації, зокрема: *І дурний розумний, поки мовчить* (афг.), *Коли дурний говорить, розумний мовчить* (афг.), *Краща відповідь дурному — мовчанка* (афг.), *Хто мовчить, матиме найкращу пайку* (євр.), *Мовчи, не розкривай таємниці!* (пол.).

У пареміях різних народів віддзеркалені закони комунікації, наприклад, закон мовленнєвого поглинання емоцій, що ґрунтується на властивості людини „виговорюватися” в критичних ситуаціях життя, порівн.: *Добре, що зуби стережуть язика* (англ.), *Невимовлене слово в роті пече* (фін.), *Немає втіхи від мовчання* (фр.), *Поговориши — язик болить, не поговориши — душа болить* (монг.).

Мовчання як вияв внутрішнього мовлення може зреалізовуватися у вигляді автокомунікації (*гр. autos — сам і лат. communicatio — зв'язок*) — „типу інтеракції у напрямі „Я — Я1”, в якому суб'єкт та об'єкт передавання інформації збігаються (...) Ю. Лотман наголошує, що при автокомунікації „йдеться про зростання інформації, її трансформацію, переформулювання за допомогою нових кодів, які сприймає й передає одна й та сама особа. Людина як система, що саморегулюється, потребує інформації як щодо довкілля, так і щодо власного стану. Перероблення та зберігання такої інформації у свідомості передбачає не лише її кодування та зберігання в пам'яті, а й контролювання втіленого в послідовних інструкціях, завдяки яким ця інформація відбирається, зберігається та слугує поштовхом до дії”¹², порівн.: *Бачили очі що купували, їсте, хоч повилазьте! Мовчи, ротику, будеш їсти кашку* (укр.).

Прагматику мовчання простежуємо й у молитовній діяльності. Філософія *ісіхазму* (від гр. ἡσυχία — спокій, тиша) надає переваги аскетичному існуванню, що передусім виявляється в заглибленні в себе й сприяє процесам внут-

¹¹ Т. А. Космеда, *Прагматика мовчання крізь аксіологічну призму (сфера судочинства)*, [в:] „Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского”, сер. „Филология”, Симферополь 2005, т. 18 (57), № 1, с.134.

¹² *Соціологічна енциклопедія*, під ред. В. Г. Городяненка, Київ 2008.

рішнього самопізнання через мовчання, певною мірою мотивуючи комунікативну поведінку людини, порівн.: „Бо ми сповістили вам силу і пришествя Господа нашого Ісуса Христа, не йдучи за хитромудрими байками, а будши очевидцями Його величі”¹³. Українські паремії репрезентують фрагменти звертань до Бога, й сповнені глибоким філософським смислом, порівн.: *Дай, Боже, спішно та охотно робити, щоб твої думи були повні, як криниця водою, щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом. Усе, Боже, тільки гріхи наші. Дай, Боже, старим очі, а молодим розум. Богу помолитися, кораваю поклонитися.*

Отже, прагматика мовчання репрезентована в паремійному фонді комунікативними параметрами, зокрема мовленнєвою ситуацією, стратегіями й тактиками мовлення, комунікативними правилами, закономірностями, тенденціями, що зумовлюють комунікативну поведінку мовця. Мовчання здатне реалізувати інтровертивні форми комунікації, що на сьогодні вивчені недостатньо й потребують подальших наукових розробок.

¹³ Друге послання Св. Ап. Петра, [в:] Библия: Новый завет, [в:] Електронний ресурс: http://bible.ucoz.com/index/novyj_zavet/0-12